

BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ
S

Cilt: 2 - Sayı: 2 - Yıl: 2015
BAYBURT

MÂTÜRÎDÎ KELÂMCISI HAKÎM es-SEMERKANDÎ'NİN (342/953) SEM'İYYÂT'A DAİR GÖRÜŞLERİ

Mehmet Kenan ŞAHİN*

Özet

Bu makalede İmam Mâtürîdî ile çağdaş olan Hakîm es-Semerkandî'nin sem'îyyât'a dair görüşleri tesbit ve tahlil edilmektedir. es-Semerkandî sem'îyyât'a dair görüşlerini Hanefî-Mâtürîdî kelâm geleneğinden sapmadan ortaya koymuştur. Kabir ahvâli, hesâb, mîzân, cennet-cehennem, şefâat ve ru'yetullah gibi mahiyeti ancak habere dayalı olarak bilinebilen sem'îyyata dair pek çok konuda görüş bildirmiştir. es-Semerkandî görüşlerini temellendirirken bir bilgi kaynağı olarak haberi esas almıştır; âyetleri literal anlamları doğrultusunda yorumlamış ve hadislerin ise rivâyet açısından sıhhat durumlarını pek dikkate almamıştır. Benimsediği anlayışa aykırı düşen fikirleri ise şiddetle eleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mâtürîdî, Semerkandî, Sem'îyyat, Mîzân, Ru'yetullah.

THE VIEWS ABOUT SAM'İYYAT OF HAKÎM ES-SAMARKANDÎ

Abstract

The views about sam'îyyât of Hakim es-Samarkandi, the contemporary of Maturidi, are fixed and analyzed in this article. es-Samarkandi put forth his views about sam'îyyât without digress of the Hanafi-Maturidi kalam tradition. He expressed his opinion about life in the grave, day of judgement, trial balance, heaven and hell, intercession and the possibility of seeing God which are the themes of sam'îyyat. es-Samarkandi justified his views with khaber (mutewâtir and âhâd narrations) as a source of information. He interpreted the verses of the Qur'an with the literal meaning but he ignored the reliability of the hadis. Also he criticized strongly the ideas which are contradictory to his ideas.

Keywords: Al-Maturidi, Samarkandi, Sam'îyyat, Trial Balance, Possibility of seeing God.

* Doç. Dr., Ordu Ü. İlahiyat F., Kelam

Giriş

Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen inanç esaslarının en önemlilerinden biri âhiret gününe imandır.¹ Kur'ân'da "darul-âhire" (âhiret yurdu)² ve "yevmul'l-âhire" (son gün)'nin³ yanı sıra, "yevmu'd-dîn" (ceza/karşılık günü)⁴, "yevmu'l-hurûc" (çıkış/dirilme günü)⁵, "yevmun azîm" (büyük gün)⁶, "yevmu't-tenâd" (nida günü)⁷, "yevmu't-teğabun" (aldanma günü, kar zarar günü)⁸, "yevmu'l-ba's" (diriliş günü)⁹, "yevmu'l-cem'" (toplanma günü)¹⁰, "yevmu'l-fasl" (ayırım/hüküm günü)¹¹, "yevmu'l-hisab" (hesap günü)¹², "dâru'l-karâr" (kalma yurdu)¹³, "dâru'l-huld" (ebediyet yurdu)¹⁴ gibi isim ve terkiplerle zengin bir üslûpla anlatılan ve "es-sâ'at"¹⁵ olarak adlandırılan kıyametin ardından yaşanacak olan âhiret hayatı, ölüm sonrası insanın geleceğini ifade etmektedir. Kur'ân âhiret fikrini, insanın zihin ve algı dünyasının zorlanmadan kavrayabileceği sözcüklerle ortaya koymaktadır. Nitekim Kur'ân dünya hayatının ardından sürekli bir yaşamın varlığından söz etmekte¹⁶ ve ahireti cennet zevkleri ve cehennem azabı şeklinde tasvir etmektedir.¹⁷ Âhiretin varlığını inkâr edenler ise daha çok aklî delillerle düşünmeye sevk edilmektedir.¹⁸

Âhiretin varlığı meselesini her ne kadar aklî düzlemde bir temele oturtmak mümkün olsa da haber olmadan onun mahiyetini algılamak, aklî ve tecrübî bilginin doğrudan konusunu da oluşturmamaktadır. Kur'ân'da âhiretin mahiyeti söz konusu olduğunda daha çok iman kavramı öne çıkmaktadır. Bir çok âyette

¹ Bk. El-Bakara 2/ 4; el-İsrâ 17/7; en-Necm 53/ 27.

² El-Bakara 2/94; el-En'am, 6/32; Yusuf, 12/109; en-Nahl, 16/30; el-Kasas, 28; el-Ankebut, 29/69; el-Ahzab, 33/29.

³ El-Bakara 2/8, 62, 162, 177, 228, 232, 264; Al-i İmran, 3/114.

⁴ El-Fâtîha 1/4; el-Hicr 15/35; es-Saffat 37/ 20; el-Meâric 70/ 26; el-Müddessir 74/46; el-İnfitâr 82/15.

⁵ Kâf 50/42.

⁶ Yûnus 10/15.

⁷ El-Mû'min 40/32.

⁸ Et-Teğâbûn, 64/ 9.

⁹ Er-Rûm 30/56.

¹⁰ Eş-Şura 42/ 7; et-Teğâbûn 64/9.

¹¹ Es-Saffat 37/21; ed-Duhân 44/40; el-Mürselât 74/13.

¹² Ses-ad 38/ 16, 26, 53; el-Mû'min 40/27.

¹³ El-Mû'min 40/39.

¹⁴ El-Fussilet 41/28.

¹⁵ El-En'am 6/73; el-Kehf, 18/99; et-Taha 20/102.

¹⁶ Eş-Şura 42/36; el-A'lâ 87/16-17; ed-Duha 93/4.

¹⁷ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara, 1996, s.183.

¹⁸ Yasin 36/78-79; İsrâ 17/50-51; Rum 30/19; Kâf, 50/6-11.

âhirete iman, Allah'a imanının hemen ardından zikredilmektedir; âhirete iman Allah'a imanının yanında inanılması gerekli bir inanç esası olarak vurgulanmaktadır.¹⁹ Bu yönüyle âhîret inancı, kişinin vicdanını etkilemesi bakımından, bireyin ahlâkî yapısını güçlendirici ve toplumu düzenleyici bir unsurdur.²⁰ Sosyal ve sorumluluk sahibi bir varlık olarak insanın adalet duygusunu pekiştirici ve ona sorumluluk bilinci kazandırıcı bir etkiye sahiptir. Âhîret inancı, İslâm'ın adalet olgusuna verdiği önemi ve değeri de ortaya koymaktadır. İyiliğin ödüllendirilmesi ve kötülüğün karşılıksız kalmaması adalet ve hakkaniyet duygusunun gereğidir.²¹

Âhirete iman meselesi, Kur'ân'da bildirilen temel inanç esaslarından birdir. Bu nedenle de Kelâm ilminin temel konuları arasında yer almıştır. Klasik kelâm âlimleri, eserlerinde ele aldıkları üç ana konudan birini bu alana ayırmışlardır. Akaîd konularını nakil ve akıl düzleminde ikiye ayıran kelmacılar bunlardan ilkinin aklıyyât, ikincisini ise sem'îyyât olarak adlandırmışlardır. Âhîret hayatının mahiyeti, duyuların ve aklın idrak alanını aşan gayba ait bir mesele olduğu için, bu konuyu temellendirmede bir bilgi kaynağı olarak, haber esas alınmıştır. Kabir ahvâli, hesap, mîzân, cennet-cehennem, şefâat ve ru'yetullah gibi âhîretin safhaları "sem'îyyât" olarak adlandırılmıştır.²² Bu çerçevede İslâm kelmacıları meseleyi daha çok Allah'ın kudreti bağlamında ele almışlardır. Âhîretin mahiyetinden çok onun varlığı ve ispatı üzerinde durmuşlardır. Bu hususta naklî ve aklî delillerden yararlanmışlardır. Kelâmcılara göre, her şeyi yoktan var eden Yaratıcı, bizzat vahiyle haber verdiği, âhîreti de gerçekleştirmeye muktediridir. Yeniden diriliş ilmen ve aklen imkânsız değildir. İnsanın sorumluluk sahibi bir varlık olması âhîretin varlığını zorunlu hale getirmektedir.²³

Klasik kelâmda âhîretin imkânı ve yeniden dirilişin akla uygunluğuna ilişkin aklî deliller oluşturulmuş olmakla birlikte; Mu'tezile mezhebi dışında, kelâm ekollerinin bu konuyu ahlâkî açıdan ele alıp yeterince tartıştıklarını söylemek pek mümkün de gözükmemektedir. Öyle ki, Mâtürîdî ve Eş'arî kelmacıları eserlerinde âhîrete ilişkin meselelere yer vermekle birlikte, âhîret konusunu daha çok varlık açısından ele almışlardır. Bu doğrultuda onlar daha çok âhîretin imkânını ve nasıllığını tartışmışlardır.²⁴ Bu konuda İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe

¹⁹ Bk. El-Bakara 2/ 62; Al-i İmran 3/ 114; en- Nisâ 4/38; el-Mâide 5/69; et-Tevbe 9/18; el- Ankebut 29/36; el-Ahzab 33/21; el-Mücâdele 58/22; et-Talak 65/ 2.

²⁰ Fuzûlî, *Matlâu'l-İ'tikâd fî Ma'rifeti'l-Mebde' ve'l- Meâd*, (tahk.: Muhammed b. Tavî et-Tancî), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, s. 77.

²¹ Ahmet Emin, *Yevmü'l-İslâm*, Mektebetu'n-Nahda el-Misriyye, Kahire, ts, s. 21.

²² M. Sait Özervarlı, *Kelâm'da Yenilik Arayışları (XIX.Yüzyıl sonu-XX.Yüzyıl başı)*, İstanbul, 1988, s. 118.

²³ Bk. Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, (ö. 324/935) *Kitabu'l-Luma' fî'r-Reddi alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, (tahk., Hamûde Gurâbe), Matbaatu Mîsr Şirketu Musâheme Misriyye, Mısır, 1955, s. 21; el-Gazâlî, *Kitabu Mîzânî'l Amel*, Matbaatu Kurdistan el-İlmiyye, Mısır, 1328, s.12-13.

²⁴ İlhamî Güler, *İman Ahlâk İlişkisi*, Ankara, 2013, s.46.

Numan b. Sâbit'in (150/767) şefâat, mîzân, havz, cennet-cehennem yaratılmışlığı ve ebedliği gibi sem'iyât'da dair konulara eserlerinde yer verdiği;²⁵ Eş'arî kelâm ekolünün kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 260/936) de şefâat, havz, kabir azabı gibi konular üzerinde durduğu görülmektedir.²⁶ Mâtürîdî kelâmcıları da bu geleneği devam ettirmişlerdir. Öyle ki, Ebû Mansur el-Mâtürîdî (333/944) "*Kitabu't-Tevhid*" adlı eserinde daha önceki kelâm eserlerinden farklı olarak ilk defa bilgi konusunu müstakil bir başlık altında işlemekle birlikte âhiret meselesini müstakil bir başlık altında ele almamaktadır. Buna karşılık Mu'tezile kelâmcıların ise âhiret meslesini daha farklı bir şekilde işledikleri görülmektedir. Nitekim Mu'tezilî kelâmcıları âhiret meselesini düşünce sistemlerinde esas aldıkları ana ilkelerden "*el-menziletü beyne'l-menziletayn*" ve "*el-va'd ve'l-va'id*" çerçevesinde tartışmaktadır.²⁷ Mu'tezilî kelâmcılarına göre insan fiilleri ahlâkî değer bakımından övgüye ve yergiye layıktır. Akla ve maslahata uygun olanlar övgüyü, aykırı olanlar ise yergiyi hak eder; övgüye değer fiiller sevabı, yergiyi hak eden fiiller ise cezayı gerektirir.²⁸

Bilindiği gibi Kelâm ilmi, başlangıçta inanç konularında karşılaşılan problemlere yönelik çözüm arayışının bir neticesi olarak ortaya çıkmış bir ilim dalıdır. Bu ilim dalının tarih sahnesinde yer almasından itibaren birçok kelâm âlimi yetişmiş ve kelâm konularına ilişkin önemli eserler telif etmişlerdir. Bu eserler de daha sonraki ilmi tartışmalara ışık tutmuş ve bir ilim alanı olarak İslâm kelâmının gelişimine katkı sağlamıştır. Geniş halk kitlelerinin Kur'ân'da bildirilen iman esaslarına ilişkin düşüncelerini şekillendirmede belirleyici olmuştur. Nitekim Ebû Hanîfe, Irak bölgesinde yaşamıştır. Ancak onun ortaya koyduğu görüşleri onun yaşadığı coğrafya ile sınırlı kalmamıştır. Onun fikir ve düşünceleri, bizzat öğrencileri ve öğrencilerinin kaleme aldığı eserler yoluyla farklı coğrafyalara taşınmıştır. Bu yönüyle Maverâünnehr bölgesinde Ebû Hanîfe çizgisinde bir akide tesis eden Mâtürîdîliğin bir Kelâm ekolü olarak doğuşu tesadüfî olmamıştır. Mâtürîdî, esasında Ebû Hanîfe'nin itikâdî çizgisinden hareketle yaşadığı coğrafyayı etkisi altına alan sapkın fikir ve düşüncelere karşı mücadele eden Mâverâünnehr bölgesi önemli âlimlerinden biridir. Mâtürîdî'nin yanı sıra Mâverâünnehr'de Hanefî akidesine sahip çıkan ve bu anlayışı esas alarak sapkın ve bidat ehli düşüncelere karşı fikrî mücadele veren ilim adamlarından biri de, kaynaklarda tam adı "Ebu'l-Kâsım İshak b. Muhammed b. İsmâil b. Zeyd el-Kâdî el-Hakîm es- Se-

²⁵ Ebû Hanîfe, "Fıkhu'l-Ekber", *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde, (haz. ve çev. Mustafa Öz), İstanbul 1981, s. 62.

²⁶ Bk Eş'arî, *el-İbane an Usulî'd-Diyane*, Haydarabad, 1948. s. 75-76; el-Eş'arî, *Kitabu'l-Luma*, s.18-21.

²⁷ Ramazan Altıntaş, Kâdî Abdülcebbar'ın (ö.415/1024) Sem'iyâtla ilgili bazı Görüşleri, *Bilimname:Düşünce Formu*, 2004/1,c. II, sayı:4, s. 59.

²⁸ Kâdî Abdülcebbar, (ö. 415/1024), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (tahk. Abdulkерim Osman), Mektebetu Vehbe, Kahire 1996/1416, s. 611-612; Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 71; Güler, age., s.47.

merkandî"²⁹ olarak geçen Hakîm es-Semerkindî'dir (342/953). Mâtürîdî'nin çağdaşı olan es-Semerkindî, halkın anlayabileceği sade bir anlatımla kaleme aldığı "*es-Sevâdü'l-A'zam*"³⁰ adlı eserinde itikâdî konulara ilişkin fikirlerini, selefi ve Hanefî-Mâtürîdî bir çizgide ortaya koymuştur. Böylelikle de Hanefî-Mâtürîdî kelâmının erken dönem temsilcilerinden biri olmuş,³¹ Ehl-i Sünnet akidesini muhafazada ve sapkın fikirlere karşı mücadelede önemli bir görev üstlenmiştir. Nitekim söz konusu bu eser yazıldığı dönemde Mâverâünnehir bölgesine hâkim olan siyâsî iktidar tarafından desteklenmiş ve resmî akide olarak kabul görmüştür.³² Eser dönemin medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.³³ Bizim de bu makalede öncelikli hedefimiz erken dönem Mâtürîdî kelâmcılardan olması bakımından Mâtürîdî kelâmının hatırı sayılır temsilcilerinden sayılan Hakîm es-Semerkindî'nin sem'îyyâta dair görüşlerini ortaya koymaktır.

Kabul edildiği üzere inanç konularının temellendirilmesinde, doğruluğundan şüphe edilmeyen bir bilgi kaynağının esas alınması gerekmektedir.³⁴ Bu noktada da Hakîm es-Semerkindî'nin görüşlerini dayandırdığı âyetlerin hangi bağlamda yorumlandığı ve hadis rivâyetlerinin haber değerinin saptanması büyük önem arz etmektedir. es-Semerkindî'nin görüşlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle önce müellifin *es-Sevâdü'l-A'zam*'ında görüşlerini temellendirirken izlediği yöntem ve esas aldığı kaynaklar üzerinde duracağız ve haber-i vâhid'in bir bilgi kaynağı olarak kelâmcılar açısından taşıdığı değere değineceğiz. Daha sonra da es-Semerkindî'nin sem'îyyât'a dair görüşlerini konu edineceğiz. Yine onun görüşlerinin kelâm ilmi içerisindeki yerini belirlemede bize yardımcı olacağı düşüncesiyle, onun eserinde eleştiri konusu yaptığı fırkaların görüşlerine de dikkate alacağız.

1.Hakîm es-Semerkindî'nin *es-Sevâdü'l-A'zam*'ının Mâhiyeti, Üslûbu ve Kaynakları

1-es-Sevâdü'l-A'zam'ın Mâhiyeti ve Üslûbu

Hakîm es-Semerkindî'nin "*es-Sevâdü'l A'zam*"ı aynı dönemde te'lif edilmiş kelâm eserlerine nazaran oldukça farklı bir muhteviyata ve üslûba sahiptir.

²⁹ Sem'ânî, (562/1166) *el-Ensâb* (tahk. Abdullah Ömer el- Bârûrî), Beyrut, 1408/1988, II/243.

³⁰ Eserin tam adı "Kitâbü'r-red alâ ashâbi'l-ehvâi el-müsemma bi's-Sevâdi'l-a'zam alâ mezhebi'l-İmâmî'l-A'zam'dır. Bk. Mustafa Can, *age.*, s. 20.

³¹ Bk. Neseî, *Tabsıraü'l- edille fî usûli'd-dîn*, (tahk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün), Ankara 2004, I/473,474.

³² Wilferd Madelung, "Horasan ve Mâverâünnehr'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", çev. S. Kutlu, *AÜİFD*, XXXIII, s. 247.

³³ Mustafa Can, "Hakîm es-Semerkindî" *DİA*, XV,194.

³⁴ Abdülğaffar Aslan, "Kelâm'da Aklın Epistemolojik Fonksiyonu", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Eylül-Aralık 2001, c. 4, sayı: 11, s.95-96.

Müellif daha eserinin başlarında Al-i İmrân Sûresi 3. âyetle zikredilen Yüce Allah'ın; *"Sana Kitap'ı indiren O'dur. Onda Kitap'ın temeli olan kesin anlamlı ayetler vardır, diğerler âyetler ise çeşitli anlamlıdır. Kalblerinde eğrilik olan kimseler, fitne çıkarmak, kendilerine göre yorumlamak için o âyetlerin çeşitli anlamlı olanlarına uyarlar. Oysa onların yorumunu ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar: "Ona inandık, hepsi Rabbimiz'in katındandır" derler. Bunu ancak akıl sahipleri düşünür."* buyruğunu ve ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı ve bunlardan ancak birinin kurtuluşa ereceği şeklindeki hadisi dile getirmiştir. Böylelikle daha eserinin başında amacını ve yöntemini açık bir şekilde ortaya koymuş; söz konusu hadiste belirtilen kurtuluşa eren fırkadan olmanın yolunun eserinde zikrettiği altmış iki esası benimsemekle mümkün olduğunu dile getirmiştir.³⁵ Daha sonra es-Semerkandî söz konusu bu eserinde, bir mü'minin inanması gereken hususların ayrıntılarına girmeden önce bir prensip olarak *"mü'min, hayır ve şer bütün her şeyin Allah tarafından takdir edildiğinin hak olduğuna inanmalıdır."*³⁶ ifadesini beyan etmiştir. Daha sonra da bu ilkeye aykırı düşen fırka ve mezheplerin görüşlerine değinmiş ve onların görüşlerini çürütmek için, konuyla ilgili âyet ve hadisleri, sefeye ait sözleri ve önceki milletlerden gelen haberleri dayanak olarak getirmiştir. Bu yönüyle, ilk dönem kelâm eserlerinin çoğunda olduğu gibi, Hakîm es-Semerkandî'nin *"es-Sevâdü'l-A'zam"*³⁷ adlı eseri, adından da anlaşılacağı üzere, belirli bir düşünceyi savunma ve o düşünceye aykırı olan fikirleri reddetmeye yönelik telif edilmiş bir eserdir. Diğer bir deyişle söz konu bu eser Ehl-i Sünnet inancının bir manifestosu niteliğindedir.

es-Semerkandî'nin *"es-Sevâdü'l-A'zam"*ının geneli dikkate alındığında müellifin büyük ölçüde Ebû Hanîfe'nin fikirleri ekseninde belirlediği inanç ilkelerini Ehl-i Sünnet'in yolu olarak takdim ettiği ve bu anlayışın dışına çıkan aykırı fikir ve düşüncelere sahip olanları *"bidat"*³⁸ ehli, sapkın fırkalar" olarak nitelediği görülmektedir. Nitekim Hakîm es-Semerkandî, her birini farklı bir mesele halinde ele aldığı 62 konuda oluşan *"es-Sevâdü'l-A'zam"*ında başta Mut'ezile olmak üzere Hâricîye, Râfizîye, Cebriye ve Kaderiye gibi mezhepleri aykırı görüşlerinden dolayı sapkınlıkla itham etmektedir. Öyle ki, eserinde üçüncü mesele olarak ele aldığı *'fâsığın arkasında namaz'* konusunu tartışırken mü'min bir kimsenin sâlih ve fâsık her mü'min'in arkasında namaz kılması gerektiğini belirtir ve mü'minin ve *"Rafizîler gibi olmamalıdır."* diyerek, fâsığın arkasında namaz kılmayı caiz görmeyen

³⁵ Ebu'l-Kâsım İshak b. Muhammed b. İsmâil b. Zeyd el-Kâdî el-Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü'l-A'zam fî'l-Kelâm*, Matbaatü'l-Cemâl, ts., ysz., s.2.

³⁶ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 9.

³⁷ Bu eserin yazma ve matbu nüshaları hakkında geniş bilgi için Bk. Mustafa Can, *Hakîm es-Semerkandî ve es-Sevâdü'l-A'zam'ı*, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 1986 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) ss. 21-25.

³⁸ Bid'at kavramının sözlük ve terim anlamına ilişkin detaylı bilgi için Bk. Ramazan Altıntaş, "İslâm Anlayışında Bid'at ve Hurâfenin Çerçevesi", *Dinî Araştırmalar*, 2003, c. IV, sayı:16, s.112-118.

Rafizîlere tepki göstermektedir.³⁹ Yine, mestler üzerine meshin meşruyetini caiz görmeyen Rafizîlerden “Allah onlara lanet etsin” diye söz etmektedir.⁴⁰ Kabir azabı meselesinde ise “Kabir azabının inkâr eden kimse sapkın, bid’atçı ve Mu’tezilî olur” sözleriyle Mu’tezile’ye tepki göstermektedir.⁴¹ Kaderiye ve Cebriyye’den de ümmetin Mecusileri, diye söz etmektedir.⁴² Yine, eserinde altıncı mesele olarak ele aldığı kaza ve kader konusunda, Cebriyye ve Kaderiyye’nin görüşlerini eleştirirken, onları sadece bid’at ehli fırkalar olarak görmemekte ve onların görüşlerini eleştirip reddetmekle yetinmemektedir: Bu iki fırkanın kâfir olduğunu açıkça ilan etmektedir.⁴³

Hakîm es-Semerkandî’nin “es-Sevâdü’l-A’zam” adlı eseri, esasında bütünüyle kelâm konularına odaklanmış ve ele aldığı konuları sistematik bir tarzda sunan bir kelâm eseri mahiyetinde değildir. es-Semerkandî söz konusu eserinde, kaza-kader, rızık, tevfiğ ve hızlân, Allah’ın irade ve rızası, Peygamberler ve veliler, imamet (ilk dört halifenin fazileti), insan hürriyeti, halku’l Kur’ân, ru’yetullah, iman-amel ilişkisi, imanın artıp eksilmesi, şefâat, kabir azabı, sırat, cennet-cehennem gibi kelâm ilminin ilâhiyat, nübüvvet ve sem’iyyat’a dair konularını içeren bir çok meseleye yer vermekle birlikte, ahlâkî ve sosyal boyutu olan başka konulara da değinmektedir. Nitekim kul hakkı, abdest, mestler üzerine mesh, cemaatle namaz ve vitir namazı gibi fıkıhın ilgili alanına giren hususlar, bu eserde işlenen belli başlı konular arasındadır.

1.2. es-Sevâdü’l-A’zam’ın Kaynakları

Hakîm es-Semerkandî, es-Sevâdü’l-A’zam adlı eserinde görüşlerini ortaya koyarken esas aldığı herhangi bir başvuru kaynağından söz etmemekle birlikte, eserin içeriği incelediğinde es-Semerkandî’nin görüşlerini temellendirmede öncelikle âyetlerden yararlandığı görülmektedir. es-Semerkandî, yeri geldikçe görüşüne delil olarak getirdiği âyetleri tefsir etmektedir. Örneğin, Yüce Allah’ın Âl-i İmrân sûresinde 18. âyette geçen: “Allah Kendisi’nden başka tanrı olmadığına şahittir. Melekler ve ilim sahipleri de adâletle şahittirler ki O’ndan başka tanrı yoktur. O, azizdir, hakîmdir.”⁴⁴ buyruğunda sözü edilen “ilim sahiplerini” “mü’minler” olarak tefsir etmektedir.⁴⁵ Yine İlk dört halifenin faziletini anlatırken “Muhammed

³⁹ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 7.

⁴⁰ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s.12.

⁴¹ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s.15.

⁴² Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 9.

⁴³ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 10.

⁴⁴ Âl-i İmrân 3/18.

⁴⁵ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 35.

*Allah'ın râsûlüdür. Onunla birlikte olanlar...*⁴⁶ âyetini de âyette geçen "*Onunla birlikte olanlar*" ifadesini "*Ebu Bekir*", "*kâfirlere karşı çetin*" ifadesini "*Ömer*", "*kendi aralarında merhametlidir*" ifadesini "*Osman*" ve "*onları*" ifadesini de "*Ali*" şeklinde açıklamaktadır.⁴⁷

es-Semerkandî eserinde görüşlerini temellendirirken âyet ve hadislerin dışında isrâiliyyâta dair haberlere de başvurmuştur. Öyle ki, es-Semerkandî hadisleri, görüşlerini âyetlerle temellendirme imkanı bulduğu durumlarda hadisleri, âyetleri teyid edici olarak, âyetlerin olmadığı hususlarda ise görüşlerini ispat etmede yararlanmaktadır. Eserin geneli incelendiğinde onun görüşlerine dayanak olarak çoğu zaman hadisleri öne sürdüğü ve rivayet ettiği hadislerin sıhhati konusunda bir endişe taşımadığı görülmektedir. Diğer bir deyişle, es-Semerkandî, sem'îyyât'a dair görüşlerini temellendirmedi hadisleri mütevâtîr-âhad ayrımı yapmadan kesin bir kanıt olarak kabul etmektedir. Nitekim o, Kur'ân'da "*O Peygamber arzusuna göre konuşmaz. O(nun konuştuıkları) ancak kendisine gelmekte olan bir vahiydir*"⁴⁸ mealindeki âyeti yorumlarken Hz. Peygamber'in sözlerinin kendiliğinden konuştuğu sözler olmadığını onun her sözünün ve emrinin esasında Allah'ın vahyi ve emri ile olduğunu ifade etmektedir. Bir anlamda onun bu âyet doğrultusunda sünneti bütünüyle vahiy olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.⁴⁹

Öte yandan Kabir azabı, hesap, mizan, cennet ve cehennem gibi âhiret ahvâline ilişkin meseleler gayba ait konulardır. Gayba ait konuların imkânını kavramada ve bu alana ilişkin haberi algılamada aklın bir fonksiyonundan söz edilebilse de esasında bu gibi konuların mahiyeti doğrudan duyular ve aklın konusu değildir. Daha çok bir bilgi kaynağı olarak vahyin/haberin konusudur. Bu noktada İslâm kelâmcıları, sem'îyyata dair görüşlerini büyük ölçüde vahye ve habere/hadislere⁵⁰ dayandırmaya özen göstermişlerdir. Nitekim kelâmcılar inanç konularının mütevâtîr habere dayandırılması gerektiği hususunda hemfikirdirler. Kelâmcılara göre haber-i vâhid amelî ve ahlâkî konularında delil olarak kabul edilebilse de bu tür haberler kesin bilgi değil zan ifade etmektedir; metni kesin olsa da senedi açısından rivayeti bir kişiye dayandığı için zandan beri değildir. Bu nedenle de iman konularında tek başına delil özelliği taşımaz.⁵¹

⁴⁶ Fetih 48/29.

⁴⁷ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 25

⁴⁸ En-Necm 53/3-4.

⁴⁹ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 8.

⁵⁰ Kelâm ilminin Sünnet'e bakış tarzına ilişkin detaylı bilgi için Bk., Metin Yurdağür, *Allah'ın Sıfatları*, İstanbul, 1984, ss. 23-26.

⁵¹ Emrullah Yüksel, *Amidî'de Bilgi Teorisi*, İstanbul, 1991, s. 76.

Haber-i vâhid ile ilgili tartışmaların başlangıcı hususunda kaynaklarda kesin bir bilgiye rastlanılmamakla beraber haber-i vâhidin dinde delil olup olmadığına dair görüşlerin, itikadî mezheplerin ortaya çıkmasına paralel olarak gün yüzüne çıktığı söylenebilir. Nitekim bu konudaki ilk tartışmaların Mu'tezilî, kelâmcılara dayandığı yönünde bazı bilgiler mevcuttur.⁵² Erken dönem Mu'tezilî kelâmcılardan İbrahim en-Nazzâm'a (221/835) göre, haber-i vâhid bilgi kaynağı değildir. Doğruluğu veya yanlışlığı tartışılabilen sıradan bir haberdir.⁵³ Karinelerle desteklenmiş olması durumunda ancak bir bilgi kaynağı olarak kabul edilebilir.⁵⁴ Son dönem Mu'tezilî kelâmcılardan Kâdî Abdülcebbâr da haber-i vâhidin tek râviye dayanmasından dolayı yalan veya yanlış olma ihtimalinin bulunduğu görüşündedir. Kâdî Abdülcebbâr'a göre akla, Kur'ân'a ve sahîh Sünnet'e uygunluk arz etmeyen haber-i vâhidin tek başına inanç konularında delil kabul edilmesi doğru değildir. Bu tür haberler, vahye aykırı düşmesi durumunda, reddedilir ya da yorumlanır.⁵⁵

Mâtürîdî ve Eş'arî kelâmcıların haber-i vâhidin itikatta delil olup olmadığı konusundaki tartışmalarının temelinde Mu'tezile mezhebinin haber-i vâhidi inanç konularında delil kabul etmemesinin etkisinden söz edilebilir. Nitekim Mu'tezile'nin haber-i vâhid konusunda izlediği usul, Mâtürîdî ve Eş'arî kelâmcıları tarafından da kabul görmüştür. Örneğin İmam Mâtürîdî, haber-i vâhid'in mütevâtir haber gibi kesin bir bilgi değeri taşımadığı görüşündedir. Mâtürîdî'ye göre itikadî konularda esas alınacak haberin, kitap ve mütevâtir haber olması gerekir.⁵⁶ Haber-i vâhid, râvilerinin güvenilirliğinde ve vahye uyumunda bir sorun olmadığı durumlarda dikkate alınabilse de kesin bir delil olarak kabul edilmez.⁵⁷ Bir Eş'arî kelâmcısı olan el-Cüveynî de bu konuda İmam'ı Mâtürîdî ile paralel düşünmektedir. el-Cüveynî'ye göre itikadî konularda esas alınacak haber mütevâtir olmalıdır. Bu konuda bir Eş'arî kelâmcısı olan Bağdâdî de haber-i vâhidin kesin bilgi ifade etmediği kanaatindedir. Cürcânî'ye göre de haber-i vâhid, ilim ifade etmez ve bu nedenle itikadî konularda delil gösterilemez. Bu konuda Mâtürîdî ve Eş'arî kelâmcılar, bir meselenin itikadî hükümlerden sayılabilmesi için onun nassta mutlaka yer alması gerektiğini düşünürler. Burada nasstan maksat, Kur'ân ve mütevâtir haberdir. Ancak Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcılarının Mu'tezile'ye nazaran bu usûl kaidesine sınımsız bağlı kaldıklarını söylemek pek de mümkün gözükmemektedir. Çünkü akaid kitaplarında söz edilen iman altı esası dışında kalan

⁵² Mustafa Ertürk, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, 350.

⁵³ Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l Fırak*, (Mezhepler Arasındaki Farklar, çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, 1991, s.105

⁵⁴ Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasan, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, (tahk. Muhammed Mustafa Hilmi Ebul-Vefâ), Kahire 1382/1962, XV/ 392.

⁵⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l- Usulî'l Hamse*, s.770.

⁵⁶ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, (333/911), *Te'vîlât*, vr. 133b, 261b, 701b.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, (çev. Bekir Topaloğlu), Ankara, 2003, s.10-15.

pek çok konuda kelâmcılar haber-i vâhidi delil olarak almaktan geri durmamışlardır. Dolayısıyla da kelâmcılar, haber-i vâhidin itikâdî konularda delil olamayacağını söylemekle birlikte, nübüvvet, ru'yet, ba's, kabir azabı gibi sem'iyâyât'a dair konularda haber-i vâhiden uzak durmamışlardır.⁵⁸

2. Hakîm es-Semerkandî'nin Sem'iyâyât'a Dair Görüşleri

2.1. Kabir Azabı ve Sorgusu

İslâm'a göre insan, ölümlü bir varlık olmakla birlikte onun hayatı sadece nesnel âlemle sınırlı değildir. Kıyâmetin ardından insan, dünyevî hayatta iman ve ameline göre hak ettiği ödül ya da ceza için tekrar yaratılacaktır.⁵⁹ Kıyâmet saati gelmeden âhiret hayatı da hemen başlamayacaktır. İnsan için Kur'ân'da berzah olarak ifade edilen, ölümle birlikte başlayan ve kıyâmet saati ile sona erecek; henüz hesap ve mîzânın vuku bulmadığı bir ara dönem, yani kabir hayatı söz konusudur.⁶⁰ Kıyâmet saatinden önce yaşanacak olan bu ara dönemin hakikati konusunda kelâm âlimleri hemfikirlerdir. Ancak kıyâmet kopmadan ve hesaba çekilmeden önce günahkâra bir azabın olup olmadığı ya da azabın hakikati ve mahiyeti konusunda kelâmî ekoller görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Örneğin Rafizîler, bir kısım Cehmiye mensupları,⁶¹ Hâricîlerin büyük çoğunluğunu ve bazı Mu'tezilî kelâmcılar kabir azabının hakikatini reddederken Ehl-i Sünnet, Şia, bazı Mu'tezilî⁶² ve Zeydî âlimler kabir azabını kabul ederler.

Hakîm es-Semerkandî'de "*es-Sevâdü'l-A'zam*" isimli eserinde "...kabir azabını inkâr eden kimse sapkın, bid'atçı ve Mu'tezilî olur."⁶³ "*Münker ve Nekir'in sorgusunu inkâr eden Mu'tezilî olur.*" şeklindeki ifadeleriyle bütün Mu'tezile'nin kabir azabını inkâr ettiğini ve onların Münker ve Nekir adlı iki meleğin kabir sorgusunun hakikatine de inanmadıklarını beyan etmektedir.⁶⁴ Ancak Hakîm es-Semerkandî'nin iddia ettiği gibi bütün Mu'tezile'nin Kabir azabını reddettiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü son dönem Mu'tezilî kelâmcısı Kâdî Abdülcebbar

⁵⁸ Ebû'l-Yûsuf Muhammed Pezdevî, (493/1099), *Ehl-i Sünnet Akâidi*, (trc. Şerafeddin Gölcük), İstanbul 1988, s.225-240; Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed (508/1114), *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, (tahk. Claude Salamé), Dimeşk 1992-1993, (I-II), s. 763-766; Sâbûnî, Nureddin Ahmed b. Muhammed (580/1184), *Bidâye fî Usûli'd-Dîn* (Mâturîdiyye Akâidi), (tahk. ve trc. Bekir Topaloğlu), Ankara, 1399/1979, s. 91-93 (185-186); Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil (324/935), *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Medîne 1410, s. 211 vd; M. Hayri Kırbasoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara, 1999, s. 12.

⁵⁹ Zilzâl, 99/7-8.

⁶⁰ Bk. Mü'minûn, 23/99-100; Furkan 25/53; Rahman 55/20.

⁶¹ Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille* II/763.

⁶² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l Usûli'l Hamse*, s. 730-734; Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, Beyrut, 1987, IV/155, 170.

⁶³ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 15.

⁶⁴ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 15.

"Şerhu'l Usûli'l-Hamse" adlı eserinde Mu'tezile'nin kabir azabını inkâr ettiği şeklindeki değerlendirmelere katılmamaktadır. Kâdî Abdülcebbâr'a göre Mu'tezile'nin kabir azabını reddettiği şeklindeki anlayışın arkasında önce bir Mu'tezilî olan ancak daha sonra Cebriye mezhebine katılan Dırâr b. Amr'ın (200/796) görüşleri bulunmaktadır. Diğer bir deyişle ona göre Dırâr b. Amr'ın görüşleri Mu'tezile'nin geneline mal edilmiştir.⁶⁵ Bu noktada Kâdî Abdülcebbâr, Cebriye gibi kabir azabının hakikatini inkâr da etmemektedir. Aksine o kabir azabının hakikatini âyet ve hadis rivayetlerine dayalı olarak temellendirmeye çalışmaktadır. Nitekim Mü'min Sûresi 11. âyetinde geçen "Ey Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün. İki (defa) dirilttin. Şimdi günahlarımızı itiraf ettik. Acaba çıkmaya bir yol var mı? diyecekler." mealindeki âyeti kabir azabının hakikatine delil olarak getiren Kâdî Abdülcebbâr, Allah'ın insanları kabirde dirilteceği ve bir müddet azabın ardından, tekrar öldürebileceği inancındadır.⁶⁶

es-Semerkindî, Ebû Hanîfe'nin "el-Fıkhü'l-Ebsat"ında; "Kabir azabını bilmem" diyen kimse helaka uğrayan Cehmiyye'dendir. Çünkü o kimse, kabir azabının ifade edildiği, 'Biz onları iki defa azaplandıracağız' (Tevbe, 9/101) âyetini ve kabirdeki azabı anlatan "Şüphesiz zulmedenlere bundan başka da bir azap var" (Tûr, 52/47) âyetini inkâr etmiştir. Eğer bu kimse, 'Ben âyete inanıyorum; ancak tefsir ve teviline inanmıyorum' derse kâfir olur. Çünkü Kur'an'da, tevilî tenzilinin aynı olan (ne ifade ettiği konusunda ayrıca yoruma gerek bırakmayacak ölçüde açık olan) âyetler vardır. Eğer bunu inkâr ederse kâfir olur."⁶⁷ şeklindeki görüşüne uygun olarak kâbir azabının hak olduğunu söylemekle yetinmektedir. Kâbir azabının keyfiyeti hususunda açıklamada bulunmamaktadır.⁶⁸ es-Semerkindî'ye göre kabir azabının hakikatine Tâhâ Sûresi 124. âyetinde zikredilen Yüce Allah'ın: "Kim benim zikrimden yüz çevirirse onun için sıkıntılı bir yaşam vardır." Buyruğu işaret etmektedir. Bu âyetinde sözü edilen "sıkıntılı yaşam" dan murad kabir azabıdır.⁶⁹

es-Semerkindî kabir azabı konusundaki görüşlerini temellendirmede hadis rivayetlerine de genişçe yer vermektedir. Onun görüşüne dayanak olarak gösterdiği rivayetlerden biri Tirmizî⁷⁰ ve Taberânî⁷¹ tarafından nakledilen ve bu haberin isnadının zayıf olduğu yönünde değerlendirmelerin bulunduğu⁷² "İdrardan

⁶⁵ Kâdî Abdülcebbâr, Şerhül'l-Usûli'l-Hamse, s. 730.

⁶⁶ Kâdî Abdülcebbâr, Şerhül'l-Usûli'l-Hamse, s. 730-731.

⁶⁷ Ebû Hanîfe, el-Fıkhü'l-Ebsat, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde), s.48.

⁶⁸ Hakîm es-Semerkindî, age., s..

⁶⁹ Hakîm es-Semerkindî, age., s. 15.

⁷⁰ Tirmizî, Sıfâtü'l-kıyâme, age., s. 26.

⁷¹ Taberânî, Ebu'l- Kasım Süleyman b. Ahmed (360/970) el-Mu'cemü'l-Evsat, (tahk., Muhammed Tahhân) Riyad, 1415/1995, VIII/272.

⁷² Bk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, Daifu't-terğib ve't-terhib, Riyad, ts, II/184; Ebû Muhammed Abdurrahmân

sakının, kabir azabının çoğu ondan kaynaklanır." rivâyetidir. Bir diğer rivayet ise yine hadis kaynaklarında isnadının zayıf olduğu bildirilen⁷³ "kabirler, ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur." hadisidir. Diğer bir rivayet ise kaynaklarda zayıf olduğuna ilişkin bilgilerin yanı sıra hasen hadis kategorisinde zikredilen⁷⁴ "Allah, her gece Mülk sûresini okuyan kimseden kabir azâbını kaldırır." haberidir.⁷⁵

Hakîm es-Semerkandî, "es-Sevâdü'l-A'zam" adlı eserinin 14. meselesini Münker ve Nekir adlı iki meleğin kabir sorgusuna ilişkin görüşlerine ayırmaktadır. Münker ve Nekir'in kabirdeki sorgusunun hak olduğuna inanmak gerektiğini ileri süren es-Semerkandî bu konudaki düşüncelerini hadislere dayandırmaktadır. Onun bu konudaki hadis rivayetleri de, biri hariç, hadis tenkidi noktasında ya zayıf kalmakta ya da sahih hadis sayılmamaktadır. Hadis kaynaklarında Müslim⁷⁶, Tirmizî⁷⁷, Ebu Dâvûd⁷⁸, İbn Mâce⁷⁹ ve Nesâî⁸⁰ tarafından nakledilen "Ölü kabre gömüldüğünde siyah tenli, mavi gözlü iki melek gelerek ona şu üç soruyu sorarlar: 'Rabbim kim?', 'Peygamberin kim?', 'Dinin ne?'⁸¹ şeklindeki rivayet sahih bir hadis olarak görülmektedir. Ancak es-Semerkandî'nin "Ömer b. el-Hattâb : 'Ey Allah'ın Rasûlü! Kabre defnedilip de o iki meleğin beni sorguya çektiği gün, kâlû belâdaki şuurumda olur muyum?' diye sorunca Peygamber (sav) 'tabi o şuurda olursun Ey Ömer!' buyurdular. Bunun üzerine Ömer (r.a.), "Öyle ise Aziz ve Celîl olan Allah'ın izni ile o iki meleğe cevap veririm." dedi"⁸² ifadeleriyle aktardığı habere ise hadis kaynaklarında rastlanılmamaktadır.

2.2. Büyük Günah Sahibinin Durumu

Kelâmî ekoller büyük günahın hükmü konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Hâricîler, büyük günah sahibinin dinden çıktığına hükmederken, Mu'tezile mezhebi

İbn Ebî Hâtim er-Râzî (323/934) *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Beyrut, 1371/1952, V/ 336; Ebû Abdîrrahmân b. Şuayb en-Nesâî, (303/915), *Kitâbu'd-Duâfâ ve'l-metrûkîn*, (tahk., Nûrân ed-Danâvî, Kemal Yûsuf el-Hût), Beyrut, 1407/1987, s.66

⁷³ İsmail b. Muhammed Aclûnî, (1162/1652) *Keşfü'l-Hafâ*, Beyrut, 1351/1352, II/847; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, (1255/1839) *el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, (tahk., Abdurrahman Yahya el-Muallimî), Beyrut, 1407, s. 269.

⁷⁴ Bk. Elbânî, *Daifu't-Terğîb*, I/222; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hakîm en-Nîsâbü'rî, (405/1014) *el-Mustedrek ale's-Sahîhayn*, (tahk., Mustafa Abdulkâdir Atâ), Beyrut, 1411/1990, II/540.

⁷⁵ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 15.

⁷⁶ Müslim, "Cennet", 17.

⁷⁷ Tirmizî, Tefsîr, 25.

⁷⁸ Ebû Dâvûd, "Sünne", 27.

⁷⁹ İbn Mâce, "Zühd", 32.

⁸⁰ Nesâî, "Cenâiz", 114.

⁸¹ Müslim, "Cennet", 17; Ebû Dâvûd, "Sünne" 20; İbn Mâce, "Zühd" 32; Tirmizî, "Tefsîr" 25; Nesâî, "Cenâiz", 114.

⁸² Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 15.

büyük günah sahibini ne mü'min saymış ne de kâfir olarak kabul etmiştir. Bu konudaki görüşlerini büyük ölçüde ameli imandan bir cüz olarak gören iman doktrinlerine paralel olarak ortaya koyan Mu'tezilî kelâmcılar,⁸³ büyük günah sahibini "el-menzile beyne'l menzileteyn" prensibi adı altında küfürle iman arasında orta bir yerde konumlandırmışlardır. Buna göre büyük günah işleyen kişi iman dairresinden çıkmakla birlikte henüz küfre de düşmemiş, ancak fâsık olmuştur. Bu onun geçici bir durumudur. Bu kişi eğer tevbe ederse tekrar mü'min olur. Eğer tevbe etmeden ölürse kâfir olarak ölür ve ebedî olarak cehennemde kalır.⁸⁴ Ehl-i Sünnet ise iman anlayışında, ameli imandan ayrı olarak değerlendirdiği için, büyük günah işlemenin imana zarar vermediği; günah sahibinin ancak günahı mesabesinde ceza göreceği düşüncesindedir.⁸⁵ Hakîm es-Semerkindî bu konuda Ehl-i Sünnet'in görüşünü benimsemekte ve Hâricîler ve Mu'tezile gibi iman ile amel arasında zorunlu bir bağ kurmamaktır. Nitekim es-Semerkindî, söz konusu mesele ile ilgili olarak fâsıkların arkasında namaz kılmayı caiz görmeyen Râfızîleri eleştirirken şu ifadeleri kullanmaktadır: "Bilmelisin ki; sâlih olsun fâsık olsun, zinâ eden veya içki içen kimse olsun bid'atçı olmadıkça her mü'minin arkasında namaz kılmak caizdir. Zira kâfir ve bid'atçıların arkasında namaz kılınmaz."⁸⁶ "Bilmelisin ki bir mü'min yüz bin kadınla zinâ etse, yüz bin Müslümanı öldürse veya yüz bin fıçı içki içse de bunları meşru görmedikçe imandan çıkmaz. Tıpkı bir kâfir, bütün hayır ve ibadetleri yerine getirse de Allah'a inanmadıkça küfürden çıkmadığı gibi. İşte mü'min de böyledir; Allah'a inandıkça bütün günahları işlese de imandan çıkmaz."⁸⁷ Görüldüğü gibi Hakîm es-Semerkindî, işlediği günahı helal görmedikçe, kible ehlinin küfürle itham edilmesinden yana değildir. Bu anlayışıyla da es-Semerkindî, Haricîlerin ve Mu'tezile'nin iman doktrinine tamamen karşıdır.

Hakîm es-Semerkindî, büyük günahın kible ehlinin imanını ortadan kaldırmayacağı şeklindeki görüşünü, Kur'ân'da Tahrîm suresi 8. âyette Yüce Allah'ın: "Ey inananlar! Hep birlikte nasuh tövbe ile Allah'a tevbe edin." mealindeki buyruğuyla delillendirmektedir. Hakîm es-Semerkindî'ye göre günah sahibi kimselere Yüce Allah, mü'minler diye hitap etmektedir. Eğer âyette sözü edilen kimseler, gü-

⁸³ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, 707.

⁸⁴ Kâdî Abdülcabbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, s. 701-702; Metin Yurdagür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhûr Kelâmcısı Kâdî Abdulcebbar Hayatı ve Eserleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, sayı:4, s. 131-132.

⁸⁵ Ebû Hanfe, Risâletü Ebî Hanife, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde, s.68- 69; Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, 1411/1990, I/204, 229-231; Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkahir, *el-Fark Beyne'l-Firak*, (Mezhepler Arasındaki Farklar), çev. E.Ruhi Fiğlalı, Ankara, 1991, 59; Ebi'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (tahk. Ahmed Fehmi Muhammed), Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts, II/42.

⁸⁶ Hakîm es- Semerkandî, *age.*, s. 7.

⁸⁷ Hakîm es- Semerkandî, *age.*, s. s. 8.

nahlarından dolayı kâfir olsalardı, Yüce Allah, onları "mü'minler" olarak isimlendirmeyecekti. Yine Kur'ân'da Hz. Âdem hakkında "*Âdem Rabbına karşı geldi de şaştı*"⁸⁸ denilmiş, "*Âdem Rabbına küfretti*" denilmemiştir.⁸⁹

Hakîm es-Semerkandî'nin işlenen günahın imana zarar vermediğine delil olarak getirdiği naklî delillerinden biri de, hadis⁹⁰ ve tefsir kaynaklarında zikredilen, ancak isrâliyyâta dair haberlerden biri olarak kabul edilen *zühre olayıdır*.⁹¹ Bu olaya göre iki melek olan Hârût ve Mârût, içki içmiş ve zinaya yeltenmişlerdir. Âhiret azabı yerine dünya azabına çarptırılmışlar, yani kâfir olmamışlardır.⁹² Buradan hareketle Hakîm es-Semerkandî, günahkâr olmakla dinden çıkmanın ayrı şeyler olduğu kanaatini belirtmiştir. Nasıl ki bir kâfire iman etmedikçe yapılan iyilik ve itaatler fayda sağlamıyorsa bir mü'minin de Allah'ı inkâr etmedikçe işlediği günahlar onun küfrüne sebep olmaz.

Hakîm es-Semerkandî, birbirini öldürmeye kalkışan iki kişi hakkında Hz. Peygamber'in "*öldüren de öldürülen de cehennemdedir*"⁹³ şeklindeki buyruğunu te'vil etmektedir. Hakîm es-Semerkandî'ye göre haksız yere bir Müslümanı öldüren kimse eğer dünyadan tevbe ederek ayrılırsa, Allah onu affeder. Tevbe etmeden ölmesi durumunda bu kişinin işi, Allah'ın takdirine kalmıştır. Allah dilerse lutfedip onu bağışlar, dilerse de adaletiyle davranarak onu, günahı kadar cezalandırır. Ancak onun işlediği fiilden dolayı cehennemde ebedî olarak kalması söz konusu değildir.⁹⁴

2.3. Hz. Peygamber'in Şefâati

Şefâat kelimesi, Arapça'da şef' mastarından türetilmiştir. Şef' ise, 'tek' anlamındaki 'vetr' kelimesinin zıddıdır, "*Tek olanın zıddı ve çift*" olmak anlamına gelmektedir.⁹⁵ Dinî bir terim anlamında ise *şefâat*, daha çok kıyamet gününde, kendilerine izin verilenlerin suçların bağışlanması talebinde bulunmaları, azabı

⁸⁸ Tâhâ, 20/121.

⁸⁹ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 8

⁹⁰ Hâkim, *age.*, II/480.

⁹¹ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, (671/1272), *el-Câmi'li Ahkâmî'l-Kur'an*, (thk., Abdülalîm el-Berdûnî), Kâhire, 1372/II/41; İbn Kesîr, İmâdü'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (774/1372), *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Beyrut, 1404, I/193.

⁹² Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 8.

⁹³ Buhârî tarafından söz konusu bu hadis şu ifadelerle nakledilmektedir: "Ebû Bekre Nüfey' b. Hâris es-Sekafî'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre Nebî (sav) şöyle buyurdu: "İki Müslüman birbirine kılıç çektiği zaman, öldüren de ölen de cehennemdedir." Ben de : "Ey Allah'ın Rasûlü! Öldüren tamam da ölen niçin cehennem de?" diye sordum. Bunun üzerine "Çünkü o arkadaşını öldürmek istiyordu" buyurdu." Bk. Buhârî, "İmân" 22, "Fiten" 10.

⁹⁴ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 11-12.

⁹⁵ Bk. İsfahanî, Rağîb, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, İstanbul 1986, s.386.

hak etmiş müminlerin Cehennem'e girmemeleri veya Cehennem'e girdikten sonra çıkarılıp Cennet'e konulmaları şeklinde azabın kaldırılması anlamında anlaşılmıştır.⁹⁶

Kur'an'da âhiret günü insanın hak ettiğinin tam karşılığının verileceğinden söz edilmektedir.⁹⁷ Kur'an'da şefâat ile ilişkili bazı âyetler de âhiret gününe ilişkin olarak insanın haksız, yersiz şefâat beklentilerini konu edinmektedir.⁹⁸ Ahirette bütün şefâatin Allah'a ait olduğu ve O'ndan başka şefâatçinin bulunmadığı bildirilmektedir.⁹⁹ Kur'an'da hakka şahitlik edenlerin¹⁰⁰ ve meleklerin¹⁰¹ şefâat edebileceği ifade edilse de bir insanın şefâat edeceğinden açıkça söz edilmemektedir.

İslâm kelâm ekolleri, şefâat anlayışlarını daha çok düşünce sistemlerine esas aldıkları ilklere paralel olarak ortaya koymuşlardır. Mu'tezilî kelâmcılar, düşünce sistemlerinde gözettikleri *el-v'ad ve'l-vaîd* prensibine ve iman doktrinlerine aykırı düşmeyen ve şefâatin kelime anlamına da uygun olan, cennette derecelerin artırılması şeklinde bir şefâat yaklaşımı ortaya koyarlar. Nitekim Kâdî Abdülcebbar Enbiya Suresi 28. âyetinde Yüce Allah'ın: "(Onlar) Allah'ın rızasına ulaşmış olandan başkasına şefâat etmezler." buyruğuna dayanarak şefâatin sevapların artırılması ve cennette derecelerin yükseltilmesi hususunda olacağını söylemektedir. Kâdî Abdülcebbar'a göre, Kur'an'da Âl-i İmrân Sûresi 192. âyetinde Yüce Allah'ın: "Zalimlerin ne dostu nede sözü dinlenir şefâatçileri vardır" buyruğu, günahkârlar için âhirette şefâatin olamayacağını beyan etmektedir. Ehl-i Sünnet kelâmcıları ise bu anlayışa karşıdır. Şefâatin azabı hak eden kişiler için gerçekleşeceği görüşündedirler.

Hakîm es-Semerkindî, şefâat konusunda Ehl-i Sünnet'in görüşünü benimsemektedir. Hakîm es-Semerkindî'ye göre büyük günah sahipleri için şefâati kabul etmeyip onu inkâra kalkışan, bid'atçıdır. Hz. Peygamberin şefâati, büyük günah işleyenlere mahsus olacaktır.¹⁰² Şefâat Mu'tezile'nin savunduğu şekliyle cennete derecelerin yükseltilmesi manâsında da değildir. Onun bu konudaki en önemli dayanağı Kur'an'da "*Yakında Rabbin sana verecek ve sen razı olacaksın*"¹⁰³

⁹⁶ Bk. Cürcanî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifat*, ts., ysz., s.167; Taftazanî, Sa'duddin, *Şerhu'l-Akâid*, ('Kestelli Haşiyesi' ile birlikte), İstanbul ts., s.150.

⁹⁷ El-Bakara 2/281; Âl-i İmrân 31/ 25, 57, 161, 185; en- Nahl 16/111.

⁹⁸ El-Bakara 2/48, 123, 254

⁹⁹ El-Enam 6/ 94; ez-Zümer 39/43; el-Mü'min 40/18.

¹⁰⁰ Ez- Zuhuruf 43/ 86.

¹⁰¹ En-Necm 53/26.

¹⁰² Hakîm es- Semerkandî, *age*, s. 17.

¹⁰³ Ed-Duhâ 93/5.

mealindeki âyet ve Hz. Peygamber'den Abdullah b. Ömer, İbn Abbâs, Enes b. Malik ve Câbir b. Abdullah kanalıyla rivâyet edilen ve kaynaklarda sahih bir haber olduğu yönünde değerlendirmelerin bulunduğu ancak "*hasen-ğarîb*" hük-münün de yer aldığı¹⁰⁴ "*Kıyamet günü şefâatim büyük günah işleyenlere olacaktır*" şeklindeki haberidir.¹⁰⁵ Ancak Kâdî Abdülcebbâr bu haberi mütevâtir saymamaktadır. Ahâd bir haber olduğu gerekçesi ile bu rivâyetin zan ifade ettiğini ve inanç konu-larında delil olmayacağını ileri sürmektedir.¹⁰⁶

Hakîm es-Semerkandî'nin Hz. Peygamberin şefâatine dayanak olarak gösterdiği rivâyetlerden biri de, hadis kaynaklarında pek rastlanılmayan "*Kim bana salavât getirirse kıyamet günü onun salavâtı bana sunulur. O gün ona şefâat edeceğimi umuyorum*" haberidir.¹⁰⁷ Hakîm es-Semerkandî'nin "*es-Sevâdu'l-A'zam*" adlı eserinde şefâat anlayışını dayandırdığı ancak onun rivâyet ettiği haliyle hadis kaynaklarında yer alamayan diğer bir haber ise: "*Hanımları içinde geceleme sırası bana ait olduğu bir gece yatağına vardım fakat yatağında değildi. Yerimden fırladım aradım. Kalkmış namaz kılıyordu. Uzunca rûkû yapıp tesbîhâtta bulunarak şöyle dedi: "Ey rabbim! Ümmetimi affet ve onlara yardımcı ol!" Rûkûdan başını kaldırıp secdeye vardı. Uzunca bir secde yapıp tesbîhâtta bulunarak "Ey Rabbim! Ümmetimi affet ve onlara yardımcı ol!" dedi Bunu o kadar çok söyledi ki başını hiç kaldırmayacak sandım... kısık bir sesle "uğrunda bu hale geldiğin bu ümmet kim" dedim. Derken başını kaldırıp, selam vererek namazını bitirdi. Ardından bana şöyle dedi: Âişe! Şaşırdın mı? Ben yaşadığım müddetçe dünyada vefat edince de kıyamet kopup sûra üfleninceye dek kabirde "Ey Rabbim! Ümmetimi affet ve onlara yardımcı ol" derim Sûra üflenince peygamberler de dâhil olmak üzere bütün mahlûkât "Rabbim! Beni affet" diyerek kendi derdine düşer. Ben ise "Yâ Rabbî, ümmetimi affet ve onlara yardımcı ol" derim. Bunun üzerine Allah Teâlâ şöyle buyurur: Ey Muhammed! Üm-metinden benim birliğime şahitlik edip senin peygamberliğini tasdik edenlere şefâat edebilirsin"¹⁰⁸ ifadeleriyle nakledilmektedir.*

2.4. Amel Defterlerinin Dağıtılması

Kur'ân'da Tekâsür Sûresi 8. âyette Yüce Allah: "*Sonra mutlaka o gün, nimetlerden sorulacaksınız*" buyurarak insanın âhîret gününde her bakımdan

¹⁰⁴ Elbâniye göre Enes b. Mâlik'e dayandırılan rivâyet sahihtir. bk, Elbâni, Muhammed Nâsiruddîn, *Sahîhu't-Terğîb ve't-Terhîb*, Riyad, ts., III/108; Hasen-Ğarîb bir haber olduğu yönündeki değerlendirme için Bk. Tirmzî, *Kıyâme*, 11.

¹⁰⁵ Hakîm es- Semerkandî, *age.*, s. 17.

¹⁰⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, s. 689-690.

¹⁰⁷ Hakîm es- Semerkandî, *age.*, s. 17.

¹⁰⁸ Hakîm es- Semerkandî, *age.*, s. 17.

sorgulanacağını bildirmektedir.¹⁰⁹ O gün sorgulama için de meleklerin yapılanları kaydettiğinden¹¹⁰, amellerin yazılı olduğu kitaptan¹¹¹, kitabının konuşmasından, meleklerin ve peygamberlerin insanların yaptıklarına şahitlik edeceğinden¹¹² ve Allah'ın insanın yaptıklarını haber vereceği bir amel defterinden söz edilmektedir.¹¹³ Ancak söz konusu amel defterinin keyfiyeti hususunda net bir bilgi de verilmemektedir. İslâm kelâmcılarından Cehmiyye'den bir grubun¹¹⁴ yanısıra Mu'tezile kelâm ekolünün de amellerin yazımını inkâr ettiği¹¹⁵ iddia edilse de, Mu'tezilî kelamcılardan Kâdî Abdülcebbâr "*Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*" adlı eserinde amel defterinin varlığını kabul etmekte ve konuyla ilgili âyetleri de daha çok literal anlamına uygun olarak anlamlandırmaktadır. Nitekim Kur'ân'da kıyamet günü organların konuşacağına işaret eden Fussilet sûresi 22. âyete Yüce Allah'ın: "*Kulaklarınız, gözleriniz ve derileriniz aleyhinize şahitlik eder diye sakınmıyordunuz. Lâkin zannetmiştiniz ki, Allah yaptıklarınızdan bir çoğunu bilmiyor*" buyruğunu Kâdî Abdülcebbâr, insan organlarının konuşturulmasının iki şekilde gerçekleşebileceğini söyleyerek açıklamaktadır. Kâdî Abdülcebbâr'a göre, ya Allah her bir organa canlılık vererek onun aleyhine şahit tutacaktır ya da konuşmayı organlarda yaratarak sorumluk yükleyecektir ve onun aleyhinde şahit tutacaktır.¹¹⁶ Dolayısıyla da Kâdî Abdülcebbâr âyetin zahirinden anlaşılanı göre fikir beyan etmektedir. Amel defterinin imkânını kabul etmekle birlikte mahiyeti konusunda ise herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır.

Hakim es- Semerkandî de "*es-sevadu'l-A'zam*" adlı eserinde amel defterinin mahiyetine ilişkin bir değerlendirmede bulunmamaktadır. es-Semerkandî'ye göre bir mü'minin kıyamet gününde kendisine verilen amel defterini okuyacağına iman etmesi ve bunu hak bilmesi gerekir. Amel defterini reddeden kimse kâfir olur.¹¹⁷ Hakîm es-Semerkandî, bu görüşüne kanıt olarak, İsrâ Sûresi 13-14. âyetlerinde Yüce Allah'ın: "*Her insanın kuşunu (amelini) boynuna astık, kıyamet günü onun için bir kitap çıkaracağız ki, ona açılmış olarak kavuşacaktır. (Kendisine) "Oku kitabını! Hesaba çekici olarak bu gün nefsin sana yeter!" (denilecektir).*" ve

¹⁰⁹ Ayrıca Bk., Nahl 16/56; Saffat 37/21; Tekasur 102/ 8.

¹¹⁰ Zuhurf 43/80; Kaf 50/17-18; İnfitar 82/10-13.

¹¹¹ Tekvîr 81/10.

¹¹² Bk. Araf 7/6; Nahl 16/89; Nisa 24/41; Sebe, 34/40.

¹¹³ Kur'an'ı Kerim'de sözü edilen amel defteri "suhuf", "kitap" ve "siccîn" lafızlarıyla ifade edilmektedir. Bk. İsrâ 17/71; Casiye 45/28; Hakka 69/19, 25.

¹¹⁴ Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdîrrahman el-Malatî, *et- Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, Mektebetu'l-Maârif, Beyrut 1968/1388, s.98-99.

¹¹⁵ Ebu'l-Yusr Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim el-Bezdevî (ö. 493/1100), *Kitabu Usûli'd-Dîn*, Kahire 1963/1383, s. 161-162.

¹¹⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhül'l-Usûli'l-Hamse*, s. 736-737.

¹¹⁷ Hakîm es- Semerkandî, *age.*, s. 18.

İsrâ suresi 71. âyetinde geçen “(Düşün ki) bir gün bütün insanları önderleriyle çağıracağız. O gün kimin kitabı sağ eline verilirse, işte onlar kitaplarını okuyacaklar ve kıl kadar haksızlık görmeyecekler.” mealindeki buyruğunu göstermektedir.¹¹⁸ Dolayısıyla da Hakîm es-Semerkandî, amel defterine işaret eden âyetleri te’vil etmemektedir. Bu âyetlere, Kâdî Abdülcebâr’da olduğu gibi, literal manâ vermektedir.

2.5.Âhiret Sorgusu ve Mîzân

Kur’ân’da âhirete ilişkin olarak kullanılan terkiplerden biri “*yevmu’l-hisâb*”¹¹⁹ (hesap günü)’dür. Âhirette her kesin işlediği amelin karşılığını göreceğini bir çok âyette vurgulayan Kur’ân hesap gününde insanın hesabın zorlukları karşısında yalnız kalacağını¹²⁰ ve kimseye haksızlığın yapılmayacağını ve işlediği amelleri karşılığının tam olarak verileceği bildirilmektedir.¹²¹ Bir mü’minin imanını ya da bir kimsenin işlediği amellerinin neye göre ölçüleceği hususunda ise sözlükte, ağırlık tartmada kullanılan ölçü aleti ve adalet manâsına gelen mîzândan söz etmektedir.¹²² Ancak mîzânın mahiyetine ilişkin daha fazla bir şey de bildirilmektedir. Nitekim Kur’ân’da: “Biz kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. (Yapılan iş) bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu (adalet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak (herkese) yeteriz”¹²³ buyrulmaktadır. İslâm âlimleri de âhirette mîzânın varlığı hususunda fikir ayrılığına düşmemişlerdir. Bir çok klasik kelâm eserinde de mîzânın hak ve gerçek olduğu bildirilmekte ve ona inanılması gerektiği beyan edilmektedir.

Öte yandan mîzânın mahiyeti söz konusu olduğunda ise İslâm kelâmcıları görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Mizânı, dünyada ağırlık tartan iki kefe teraziler gibi düşüneneler olduğu gibi “âhiret günü hesabın akabinde amelleri değerlendiren ilâhî adalet ölçüsü” olarak değerlendiren ve bu şeyin mahiyeti ve iç yüzünün bilinmesinin aklen mümkün olmadığı¹²⁴ ve dünyadaki ölçü aletlerine benzemediğini ileri sürenler de vardır.¹²⁵ Nitekim bazı Mu’tezilî kelâmcılar, bir ölçü aleti olarak mîzânın dünya şartlarında bir ağırlık ve hacim ölçüsü olduğunu söylemişlerdir. Mîzânın daha çok adalet anlamını göz önünde bulundurarak Kur’ân’da mîzâna

¹¹⁸ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 18.

¹¹⁹ Es-Sad 38/16, 26, 53; el-Mü’min 40/27.

¹²⁰ El-Enam 6/94, 164; Lokman 31/33; es-Sebe 34/43; el-Fussilet 41/47-48.

¹²¹ Al-i İmrân 3/25; Nisa 4/39-40; Yasin 36/54; el-Mü’min 40/17.

¹²² El-Araf 7/8-9; el-Mü’minun 23/102-103; el-Karia 101/6, 8.

¹²³ El-Enbiyâ 21/47.

¹²⁴ es-Sâbûnî, *age.*, s.92.

¹²⁵ Taftâzânî, *Şerhu’l-Akâid*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991 s. 255; A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş*, İstanbul 1993, s.221.

işaret eden âyetleri te'vil etmişler ve mîzâna bir ölçü aleti olarak değil adaletle hükmetmek anlamını vermişlerdir. Ancak Mu'tezilî kelâmcılardan Kâdî Abdülcebbâr, mîzâna mutlak anlamda adalet manâsını vermenin doğru olmadığı görüşündedir. Kâdî Abdülcebbâr'a göre mîzâna ilişkin ilâhî kelâmı, hakikat manâsından mecaz manâsına yönelmek doğru değildir. Hakikat manâsına yorumlamak gerekir. Ancak Kâdî Abdülcebbâr amellerin tartılmasının mümkün olduğunu kabul etmekle birlikte amellerin tartılma işini, maddî nesnelerin tartılması şeklinde tasavvur etmemektedir.¹²⁶ Kâdî Abdülcebbâr'a göre ameller maddî nesneler olmadığı için amellerin maddî nesnelermiş gibi düşünülüp bir terazide tartılması işi de doğru değildir. Ancak itaat sayfalarının mîzânın bir kefesine masiyet sayfalarının da diğer tarafına konulması mümkündür. Ağır gelen tarafa göre de Allah hükmedebilir. Böylece de bu tür bir inanç sayesinde kişi dünyada iyiliklere yönelir ve kötülüklerden de kaçınır.¹²⁷

Hakîm es-Semerkandî ise "*es-sevadu'l-A'zam*" adlı eserinin 19 meselesini Ahiret sorgusu/hesab konusuna ayırmaktadır. es-Semerkandî'ye göre hesabı inkâr edip konuyla ilgili âyetleri kabul etmeyen kişi kâfir olur.¹²⁸ Hakîm es-Semerkandî mîzân konusunda ise âyetlerde geçen terazi kelimesini literal anlamına uygun olarak ele almaktadır. Hakîm es-Semerkandî Kur'ân'da zikredilen konuyla ilgili âyetlere dayalı olarak amellerin değerlendirilme işleminin dünyadaki terazilere benzer aletlerle gerçekleşeceğine inanmaktadır. Hâkim es-Semerkandî'ye göre mü'mine düşen görev, mîzânı ikrar etmesi ve onu hak görmesidir. Enbiya suresi 47. âyetinde geçen Yüce Allah'ın: "*Biz kıyamet günü doğru tartan teraziler koyarız. Hiçbir kimse az da olsa zulüm görmez.*" buyruğunun yanı sıra A'râf suresi 8. âyetinde: "*Kimin terazisi ağır gelirse işte o kurtuluşa erendir.*" ve Kâria suresi 6-10. âyetlerde vurgulanan: "*Terazisi ağır basan kimseye gelince o mutlu bir yaşamdadır. Terazisi hafif kalanlara gelince O'nun anası (varacağı yer) Cehennemdir.*" mealindeki âyetleri ise mîzânın hakikatine delildir.¹²⁹ Dolayısıyla da ona göre amellerin tartılmasında bir ölçü aleti olarak mîzânı inkâr edip konuyla ilgili âyetleri de kabul etmeyenler kâfir olur.

2.6.Sırat Köprüsü

Hakîm es-Semerkandî sırat köprüsünün hakikatinin Kur'ân ve Sünnet'le sabit olduğu ve bir mü'mine düşen görevin onu hak bilmesi ve ona inanması olduğu görüşündedir. es-Semerkandî bu husustaki görüşünü, Meryem sûresi 71. âyetinde Yüce Allah'ın: "*İçinizden oraya gitmeyecek hiç kimse yoktur. Bu Rabbi'nin üzerine*

¹²⁶ İlyas Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebbâr*, İstanbul, 202, s. 337.

¹²⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhül'l-Usûl'l-Hamse*, s. 736.

¹²⁸ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 18.

¹²⁹ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 19.

aldığı kesinleşmiş bir hükümdür. Sonra biz takva sahiplerini koruruz." buyruğunu ve Fecr sûresi 14. âyyette geçen: "*Muhakkak Rabbin gözetleme yerindedir.*" ifadelerine dayandırmaktadır.¹³⁰ Ancak söz konusu bu âyetler, doğrudan sırât köprüsünden söz etmemektedir. Kur'ân'da geçen "*sırât*" sözcükleri de ya "*dosdoğru yol*"¹³¹ ve "*doğru yol*"¹³² gibi terkiplilerle beraber kullanılmakta ya da "*tarik*"¹³³ ve "*din*"¹³⁴ anlamında geçmektedir. Lügatte ise sırât, cadde, ana yol anlamına gelmektedir.¹³⁵ Mu'tezilî kelâmcılardan Kâdî Abdülcebbâr'a göre de sırât için en doğru olan, bu sözcüğün hesaptan sonra, cennet ve cehennem ehli için, bir yol olarak anlaşılmasıdır.¹³⁶

Hakîm es-Semerkindî ise sırâtı Mu'tezilî kelâmcısı Kâdî Abdülcebbâr'da olduğu gibi sözcük anlamı doğrultusunda yol ya da itaat anlamında değil köprü anlamında ele almaktadır. Hakîm es-Semerkindî sırât köprüsünün hakikatine ilişkin görüşüne delil olarak ise ameli önemsemeye vurgu yapan: "*Allah, cehennem üzerinde sırat diye bilinen bir köprü yaratmış ve bunun üzerine yedi köprü koymuştur. Bunlar kıldan ince, kılıçtan keskin, aynadan kaygan ve geceden karanlıktır. Her bir köprü, üç bin yıllık düz yol uzunluğundadır. Kul her bir köprüde durdurulur ve Allah'ın emirleri konusunda hesaba çekilir. Birinci köprüde imandan, ikinci de namazdan, üçüncüde oruçtan, dördüncüde zekâtta, beşincide hacdan, altıncıda gusülden ve yedincide de ana-baba hakkından hesaba çekilir.*" şeklindeki haberi delil olarak getirmektedir.¹³⁷ Ancak hadis kaynaklarında, es-Semerkindî'nin naklettiği şekliyle bir hadis rivâyetine rastlanılmamaktadır.¹³⁸ es-Semerkindî'nin naklettiği metne yakın haberler ise, hadis tenkide açısından zayıf yönler içermekte ve bu durum ise söz konusu haberlere ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini düşündürmektedir.¹³⁹

2.7.Cennet ve Cehennemin Yaratılmışlığı

Cennet ve Cehennemin şu anda yaratılıp yaratılmadığı ve dünya hayatında kazanılan ödül ya da cezanın ruhani mi yoksa bedensel mi yaşanacağı hususları

¹³⁰ Hakîm es-Semerkindî, *age.*, s. 19.

¹³¹ Bk. El-Fâtiha, 1/6; el-En'âm, 6/126.

¹³² Bk es-Sâd, 38/22; Meryem 19/43.

¹³³ El-A'râ 7/86.

¹³⁴ El-Fâtiha 1/6; el-En'âm 6/153.

¹³⁵ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbî'l-Kur'ân*, İstanbul, 1986, s. 412.

¹³⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhül'l-Usûl'l-Hamse*, s. 737-738.

¹³⁷ Hakîm es-Semerkindî, *age.*, s. 19.

¹³⁸ Sırâtın varlığına ilişkin hadisler için Bk., Buhârî, Rikâk 52; Müslim, İman 320, 329.

¹³⁹ Heysemî, "Mecma'u'Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid" adlı eserinde sırat köprüsüne ilişkin haberlerin rivayetinde zayıflık olduğunu söylemektedir. Bk. Heysemî, Nûreddin Ali b. Ebî Bekr (807/1404), *Mecma'u'Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, Beyrut, 1412/1991, X/641.

İslâm Kelâmcıları ve filozofları arasında öteden beri gelen tartışma konularından biridir. Mu'tezile Kelâm ekolü, âhirette azap ve nimetin hem manevî hem de bedensel olduğunu ileri sürerek filozofların felsefî görüşlerine karşı çıkmıştır. Mu'tezile'ye göre Cennetteki nimet ya da ödül ebedî olduğu gibi cehennemdeki azap da ebedîdir. Mu'tezile'den Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849)'ın belirttiği gibi cennet ve cehennem ehlinin hareketleri sona erecek ve daimi bir sükûn içinde yerlerinde kalacaklardır. Cennet ve cehennem hayatının ebediliği konusunda Cehemiyye dışarıda tutulacak olursa Kelâm ekolleri arasında görüş ayrılığı da bulunmamaktadır.

Cennet ve Cehennemin şu anda yaratılmış olup olmadığı noktasında Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet kelâmcıları fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Mu'tezile'ye göre Cennet ve Cehennem henüz yaratılmamıştır.¹⁴⁰ Ehl-i Sünnet'e göre ise bu ikisi yaratılmış durumdadır.¹⁴¹ Nitekim Ebû Hanife, "*el-Fıkhu'l- Ekber*" ve "*el-Fıkhu'l-Ebsat*" adlı eserlerinde cennet-cehennemin şu anda yaratılmış olduğunu dile getirmekte ve bu husustaki görüşünü de Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu vurgulayan âyetlere dayandırmaktadır.¹⁴² Bu hususta Hakîm es-Semerkindî de Mu'tezile ve Cehmîlerin görüşüne karşı çıkmakta ve Ehl-i Sünnet'in görüşünü şu sözlerle savunmaktadır. "*Mü'min, cennet ve cehennem'in şu an yaratılmış olduğunu bilip onların hak olduğuna inanmalı. Kim, Allah henüz onları yaratmadı der ve konuyla ilgili âyeti inkara kalkarsa o kâfir olur. Kim de onların şu an yaratılmış olduğunu kabul eder; fakat onların, içindeki insanlarla beraber fanî olacağını savunursa o da Cehmî olur.*"¹⁴³

Hakîm es-Semerkindî cennet-cehennemin şu ana yaratılmış olduğuna kanıt olarak bazı âyet ve hadisleri öne sürmektedir. es-Semerkindî'ye göre Kur'ân'da Yüce Allah'ın "*Sen ve eşin cennette otur*" buyruğu cennetin şu an yaratılmış olduğunu göstermektedir. Yine âyette geçen ve malum bir ağaçtan söz eden "*Şu ağaca yaklaşmayın*" ifadesi de cennetin yaratılmış vaziyette olduğunu açıkça haber vermektedir. "*Şeytan o ikisini de kaydırды ve onları bulundukları yerden çıkarttı*" ifadesi de yaratılmış ve varlık haline gelmiş bir cennetten söz etmektedir.¹⁴⁴ Dolayısıyla Hakîm es-Semerkindî'ye göre eğer cennet henüz yaratılmamış olsaydı şeytan onları nereden çıkartmış olacaktı?

Hakîm es-Semerkindî'nin cennet ve cehennemin şu an itibariyle var olduklarına dayanak olarak aldığı hadis ise Hz. Peygamber(s)'in Miracı esnasında gerçekleştiği

¹⁴⁰ Bk. Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, Beyrut, 1989, V/108.

¹⁴¹ el-Eş'arî, *el-İbâne*, s.23.

¹⁴² Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, s. 52; ayrıca Bk. *el-Fıkhu'l- Ekber*, s.62.

¹⁴³ Hakîm es-Semerkindî, *age.*, s. 19.

¹⁴⁴ Hakîm es-Semerkindî, *age.*, s. 20.

bildirilen ancak hadis kaynaklarında yer almayan¹⁴⁵ “*Mî'râc gecesi bana cennet, cehennem ve iri gözlü hûriler gösterildi*” rivâyetidir.¹⁴⁶

2.8. Ru'yetullah (Allah'ın Cennette Görülmesi)

Ru'yetullah meselesi âhirete ilişkin bir mesele olmakla birlikte Allah'ın zâtı ve sıfatlarıyla da yakından ilişkilidir. İslâmiyet'in ilk yıllarında pek bahis konusu olmayan bu mesele, hicri II. asırdan itibaren ilâhî sıfatlara ilişkin tartışmalara bağlı olarak ortaya çıkmış kelâmî meselelerden biri gibi gözükmektedir. Öyle ki Allah'ın hem dünyada hem de âhirette görülmesinin imkansız olduğu görüşü, Mu'tezile ve Cehmiyye tarafından savunulmuştur. Bu kelâm ekollerini böylesi bir düşünceye sevk eden şey ise Allah'ı yaratılmış varlıklara benzeten Müşebbihe ve O'na cisim isnat eden Mücessime fırkalarının Allah'ın hem dünyada hem de âhirette görüleceği şeklindeki inançlarıdır. Mu'tezile'nin Allah tasavvuruna bağlı olarak ortaya koyduğu¹⁴⁷ ve nassları te'vil ederek oluşturduğu¹⁴⁸ ru'yetullah doktrinine tepkiler de hicri üçüncü asırda, Ahmed b. Hanbel (241/855) önderliğinde ortaya çıkmıştır. Bu anlayış taraftarları, Kur'ân'da bazı âyetlerin literal anlamlarını ve konuyla ilgili hadisleri esas alarak Allah'ın âhiret günü çıplak gözle görüleceği, ancak bu görme eyleminde keyfiyet, teşbih ve cihetin söz konusu olamayacağını dile getirmişlerdir.¹⁴⁹

Hakîm es-Semerkandî “*es-Sevâdül'-A'zam*” adlı eserinin 30. meselesini Allah'ın cennette görülmesi konusuna ayırmaktadır. Mu'tezile ve Cehmiyye'nin ru'yetullah konusundaki görüşlerine karşı çıkan Hakîm es-Semerkandî, bir hadis âlimi olan Ahmed b. Hanbel'in savunduğu ve daha sonraları Ehl-i sünnet'in görüşü halini alan ru'yet yaklaşımını benimsemektedir. Hakîm es-Semerkandîye göre, Cennette Allah'ın çıplak gözle görülebileceğini inkâr eden ve O'nun ancak kalp gözüyle görülebileceğini savunan kimse sapıklık ve bidat içine düşmüştür. Mü'min Allah'ı cennette bir şeye benzemeksizin keyfiyetsiz olarak görebilecektir.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Hakîm es-Semerkandî'nin şu an var olduğuna kanıt olarak gösterdiği bu hadis kaynaklarda bu ifadelerle yer almamaktadır. Ancak Buhârî ve Müslim'de Mîraç gecesi Hz. Peygamber'in cenneti gördüğüne dair sahih rivayetler de yer almaktadır. Bk. Buhârî, Enbiya 7; Müslim, İmân 263.

¹⁴⁶ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 20.

¹⁴⁷ Mu'tezile'nin son dönem alimlerinden Kadi Abdulcebbar “*Şerhu'l-Usulî'l-Hamse*” adlı eserinde ru'yetullah meselesinin Mu'tezile'nin beş esasından biri olan tevhid ilkesi ile örtüşmemesinden olsa gerek tevhid konusunu tartışırken akli ve nakli delillerle ru'yetin gerçekleşmeyeceğini ispata çalışmaktadır. Bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usulî'l-Hamse*, s. 155

¹⁴⁸ Sa'duddîn Mes'ud b. Ömer Teftâzânî, (792/1390), *Şerhu'l-Akâid*, haz.: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991.s.187, 188.

¹⁴⁹ Nureddin es-Sabuni, *Maturidiyye Akaidi*, çev: Bekir Topaloğlu, Ankara 1995, s.92-93.

¹⁵⁰ Hakîm es-Semerkandî, *age.*, s. 22.

Hakîm es-Semerkindî Allah'ın cennette çıplak gözle görüleceği şeklindeki kanaatini Kıyame sûresi 23. âyette geçen *"O gün bir takım yüzler sevinç içindedirler ve Rablerine bakıcıdırılar."* mealindeki ayete dayandırmaktadır. Yûnus suresi 26. âyette geçen *"Muhsin kullara cennet ve fazlası vardır."* mealindeki âyette geçen *"ziyade"* ifadesini de *"bakmak"* anlamında alarak görüşüne kanıt olarak göstermekte ve Sahabe'nin bu âyette yer alan *"fazlası"* lafzını Allah'ı görmek şeklinde tefsir ettiğini ileri sürmektedir.¹⁵¹ Hakim es-Semerkindî Allah'ın cennette görüleceğine kanıt olarak hadislere de başvurmuştur. Onun bu konudaki kanıtlarından biri, Buhârî'nin¹⁵² yanı sıra Müslîm¹⁵³, Ebû Dâvûd¹⁵⁴ ve İbn Mâce'nin Cerîr b. Abdilla el- Becelî'den ve Tirmizî¹⁵⁵'nin ise Ebû Hureyre'den rivayet ettiği *"Şu dolunayı nasıl bir kısmınız onu görmekten mahrum olmaksızın (yahut birbirinize gösterebilmek için sıkışıp üst üste yığılmanıza gerek kalmaksızın hepiniz zahmetsizce) görüyorsanız Rabbinizi de (kıyamette) böylece göreceksiniz."*¹⁵⁶ haberidir. Diğerisi ise, kaynaklarda zayıf bir rivayet olduğu yönünde değerlendirmelerin olduğu¹⁵⁷ *"Cennet ehlinin mertebeye en düşük olanı Allah'ın nimetlerini, saraylarını, çadırlarını ve hizmetçilerini bin yıllık mesafeden görebilecektir. Allah katında en değerli olanları ise sabah akşam O'nun cemalini görecektir."*¹⁵⁸ rivâyetidir.

Sonuç

Hakîm es-Semerkindî de büyük ölçüde Ebû Hanîfe'nin itikâdî alanda ortaya koyduğu inanç esaslara bağlı kalarak *"es-Sevâdü'l-A'zam"*ında zikrettiği sem'îyyât'a dair görüşlerini, âyet ve hadislere dayalı olarak anlamlandırmaktadır. Ancak Hakîm es-Semerkindî görüşlerine dayanak olarak gösterdiği âyetleri çoğu zaman te'vil etmeden olduğu gibi kabul etmekte ve daha çok âyetlerin literal anlamına bağlı kalmaktadır. es-Semerkindî sünneti de tamamen vahiy olarak görmektedir. İnanç konularında rivayet ettiği hadislerde haber-i vâhid-mütevâtir haber ayrımı yapmadan onları delâleti kat'î delil olarak görmektedir. İsrâîliyyata dair haberlere de eserinde yer vermektedir. Nitekim es-Semerkindî'nin sem'îyyât'a dair görüşlerini temellendirmek için zikrettiği rivâyetlerin dördü sahih dördü ise zayıf olarak görülmektedir. Beş rivâyetin ise hadis kaynaklarında izine rastlanılamamaktadır.

¹⁵¹ Hakîm es-Semerkindî, *age.*, s. 22.

¹⁵² Buhârî, *Mevâkîf*, 15.

¹⁵³ Müslüm, *Mesâcid* 37.

¹⁵⁴ Ebû Dâvûd, *Sünnet* 20.

¹⁵⁵ Tirmizî, *Sıfatu'l-cennet* 17.

¹⁵⁶ Hakîm es-Semerkindî, *age.*, s. 27.

¹⁵⁷ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-dâife ve'l-mevzûa*, I-XI, Riyâd, 1422/2002., IV/450; Suyûtî, *el-Câmiu's-sağir fi ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr*, Beyrut 1428/2006. s. 133.

¹⁵⁸ Hakîm es-Semerkindî, *age.*, s. 27.

Hakim es-Semerikandi *es-Sevâdü'l-A'zam*'ında Sem'iyât'a dair görüşlerini bir ilke olarak daha konunun başında ortaya koymakta ve bu ilkeye aykırı düşen kelâm ekollerini de detaya girmeden eleştirmekte ve ehli bid'at, sapkın ya da kâfir olduklarını dile getirmektedir. Onun bu konuda en çok eleştirdiği kelâm ekollerinden biri Mu'teziledir. Ancak son dönem Mu'tezilî kelâmcısı Kâdî Abdülcebbâr'ın konuyla ilgi görüşlerine müracaat edildiğinde birçok meselede aralarda görüş ayrılığı değil benzerlik bulunmaktadır. Öncelikle her iki kelâmcı Sem'iyât konularında esas dayanağın haber olması gerektiği noktasında hemfikirdirler.

Sem'iyât'a dayalı olarak oluşturulan prensipler aklın tek başına koyabileceği ilkeler değildir. Akıl kabir sorgusu ve azabı gibi kabir ahvâlinin yanı sıra amel defteri, sırât, mîzân, cennet-cehennem gibi âhiret ahvâline ilişkin durumların imkânına ilişkin katkı sunabilir. Âhiretin varlığını bir iman esası olarak kabul eden akıldır. Ancak akıl, bunların mâhiyetine ilişkin kendi başına tam bir bilgi de üretmez. Diğer bir deyişle âhiret hayatının imkânını her ne kadar akıl ortaya koyabilse de esasında onun mâhiyetine ilişkin bilgilerimizin kaynağı haberdır. Dolayısıyla da âhiret ahvâline ilişkin olarak naslarda bildirildiği ölçüde bilgi sahibi olmak mümkündür. Bu durumda konuya ilişkin âyetlerin doğru yorumlanması büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Acûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ*, Beyrut, 1351/1352.

Altıntaş, Ramazan, "Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö.415/1024) Sem'iyâtla İlgili Bazı Görüşleri", *Bilimname:Düşünce Formu*, 2004/1,c. II, sayı:4

Altıntaş, Ramazan, "İslâm Anlayışında Bid'at ve Hurâfenin Çerçevesi", *Dinî Araştırmalar*, 2003, c. IV, sayı:16.

Aslan, Abûlgaffar, "Kelâm'da Aklın Epistemolojik Fonksiyonu", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Eylül-Aralık 2001, c. 4, sayı: 11.

Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *el- Fark beyne'l Fırak*, (Mezhepler Arasındaki Farklar, çev. Ethem Ruhi Fırlı), Ankara,1991.

el-Bezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim, *Kitabu Usûli'd-Dîn*, Kahire 1963/1383.

Can, Mustafa, *Hakîm es-Semerikandî ve es-Sevadü'l-A'zam'ı*, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 1986 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

- Can, Mustafa, "Hakîm es-Semerkindî", *DİA*, c. XV.
- Cürcanî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifat*, ts., ysz.
- Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdulcebbâr*, İstanbul, 2002.
- Emin, Ahmet, *Yevmü'l-İslâm*, Mektebetu'n-Nahda el-Mısriyye, Kahire, ts.
- Ebû Hanîfe, "Fıkhü'l-Ekber", *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri İçinde*, (haz. ve çev. Mustafa Öz), İstanbul, 1981.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Daifu't-terğib ve't-terhîb*, Riyad, ts.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Sahîhu't-Terğib ve't-Terhîb*, Riyad, ts.
- Elbânî, *Silsiltü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevzûa*, I-XI, Riyâd, 1422/2002.
- Ertürk, Mustafa, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil, *Kitabu'l-Luma' fî'r-Reddi alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, (tahk., Hamûde Gurâbe), Matbaatu Mısır Şirketu Musâheme Mısriyye, Mısır, 1955.
- el-Eş'arî, *el-İbane an Usulî'd-Diyane*, Haydarabad, 1948.
- el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, (tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, 1411/1990.
- Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (çev. Alparslan Açıkgenç), Ankara, 1996.
- Fuzûlî, *Matlau'l-İ'tikâd fî Ma'rifeti'l-Mebde' ve'l- Meâd*, (tahk.: Muhammed b. Tavî et-Tancî), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962
- Gazâlî, *Kitabu Mîzânî'l Amel*, Matbaatu Kurdistan el-İlmiyye, Mısır, 1328.
- Güler, İlhami, *İman Ahlâk İlişkisi*, Ankara, 2013.
- el-Hakîm es- Semerkandî, Ebu'l-Kâsım İshak b. Muhammed b. İsmâil b. Zeyd el-Kâdî, *es-Sevâdu'l- A'zam fî'l-Kelâm*, Matbaatü'l-Cemâl, ts., ysz.
- Heysemî, Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr, *Mecma'u'Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, Beyrut, 1412/1991.
- İbn Kesîr, İmâdü'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (774/1372), *Tefsîrû'l- Kur'ânî'l-Azîm*, Beyrut, 1404.

İsfahanî, Rağıb, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, İstanbul 1986

Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasan, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, (tahk. Muhammed Mustafa Hilmi Ebul-Vefâ), Kahire 1382/1962.

Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (tahk. Abdülkerim Osman), Mektebetu Vehbe, Kahire 1996/1416.

Kılavuz, A. Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul, 1993.

Kırbaçoğlu, M. Hayri, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara, 1999.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi'li Ahkâmî'l-Kur'ân*, (tahk., Abdülalîm el-Berdûnî), Kâhire, 1372.

Madelung, Wilferd, "Horasan ve Maverâünnehr'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", (çev. S. Kutlu), *AÜİFD*, c.XXXIII.

el-Malatî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdîrrahman, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, Mektebetu'l-Maârif, Beyrut 1968/1388.

Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlât*, vr. 133b, 261b, 701b.

Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, (çev. Bekir Topaloğlu), Ankara, 2003.

en-Nesâî, Ebû Abdîrrahmân b. Şuayb, *Kitâbu'd-Dua'fâ ve'l-metrûkîn*, (tahk., Nûrân ed-Danâvî, Kemal Yûsuf el-Hût), Beyrut, 1407/1987.

Nese'î, *Tabsîraü'l-edille fî usûli'd-dîn*, (tahk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün), Ankara 2004.

en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hakîm, *el-Mustedrek ale's-Sahîhayn*, (tahk., Mustafa Abdulkâdir Atâ), Beyrut, 1411/1990.

Özervarlı, M. Sait, *Kelâm'da Yenilik Arayışları (XIX.Yüzyıl sonu-XX.Yüzyıl başı)*, İstanbul, 1988.

Pezdevî, Ebû'l-Yûsr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, (trc. Şerafeddin Gölcük), İstanbul 1988.

er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Beyrut, 1371/1952.

Sâbûnî, Nureddîn Ahmed b. Muhammed (580/1184), *Bidâye fî Usûli'd-Dîn* (Mâturîdiyye Akâidi), (tahk. ve trc. Bekir Topaloğlu), Ankara, 1399/1979.

Sem'ânî, *el-Ensâb* (tahk. Abdullah Ömer el- Bârûrî), Beyrut, 1408/1988.

Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr fî ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*, Beyrut, 1428/2006.

eş-Şehristânî, Ebi'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, (tahk. Ahmed Fehmi Muhammed), Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Fevâidü'l-Mecmûa fî'l-Ehâdîsi'l-Mevzûa*, (tahk., Abdurrahman Yahya el-Muallimî), Beyrut, 1407.

Taberânî, Ebu'l- Kasım Süleyman b. Ahmed *el-Mu'cemü'l-Evsat*, (tahk., Muhammed Tahhân) Riyad, 1415/1995.

Taftazânî, Sa'duddin, *Şerhu'l-Akâid*, ('Kestelli Haşiyesi' ile birlikte), İstanbul ts.

Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991.

Yurdağür, Metin, *Allah'ın Sıfatları*, İstanbul, 1984.

Yüksel, Emrullah, *Amidî'de Bilgi Teorisi*, İstanbul, 1991.

Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil*, Beyrut, 1987.